

הזמן האדום

בני מוריס

תום שגב, ימי הכלניות: ארץ ישראל בתקופת המנדט, כתר, ירושלים, 1999, 568 עמודים.

ספרים ומאמרים רבים, מהם טובים, נכתבו על שלושים שנות שלטונה של בריטניה הגדולה בארץ-ישראל, מ 1917-1918 עד 1948. אפשר להזכיר את ספריהם החלוציים של ברנרד וסרשטיין וניל קפלן על העשור הראשון, את ספרו של א"ג שרמן על הפקידות הבריטית, את ספרה החדש של נעמי שפארד, לחרוש חול, ואת ספריו של מיכאל כהן על הקונטקסט הדיפלומטי-בין-לאומי של סיום המנדט, ואת ספרה (שהוא אוסף ראיונות) של הדרה לזר, המנדטורים.

הפעם לפנינו משהו שונה לגמרי: ספר המנסה לתאר את ההיסטוריה של כל התקופה משלוש הזוויות העיקריות (הבריטית, היהודית והערבית), ובה-בעת להעניק לקורא תחושות אימפרסיוניסטיות של 'איך זה היה' לחיות באותה מערבולת של יצרים ותהליכים של שקיעת אימפריה, יצירת אומה ומדינה והתפתחותו ושברונו של עם (הספר מסתיים בתיאור טקסי הורדת ה'וניון ג'אק' בבנייני הממשל, ריקודי צעירים בחוצות הערים היהודיות למשמע תוצאות ההצבעה על החלוקה, ומפלת הפלסטינים באפריל-מאי 1948). כדאי לשים לב ששגב דאג, במעשה של הפחתת הציפיות והביקורות העתידיות, לצמצם בכותרת המשנה את נושאו ל'ארץ ישראל בתקופת המנדט' ונזהר מלכנות את הספר 'היסטוריה של המנדט הבריטי'.

שני טיעונים חדשניים – חדשניים יחסית לנרטיב הציוני השגור – מביא שגב בימי הכלניות. האחד, הבריטים טיפחו את המפעל הציוני פוליטית, צבאית וכלכלית והגנו עליו עד הגיעו לבגרות, והיו למעשה לא צוררי היהודים כי אם מיילדיה של המדינה

היהודית. בכך שגב מחזק את הנרטיב הפלסטיני שזה עשורים מדגיש את אחריות ואבהות הבריטים בנוגע למפעל הציוני ומאמץ לחיקו מחקרים כגון זה של ברברה סמית על התפתחות כלכלת ארץ-ישראל המנדטורית. טיעונו השני של שגב, שבעייתי הרבה יותר, הוא שהערבים, בהתפרעויותיהם בשנות העשרים ובמרידתם ב-1936-1939, היו אלה שגירשו את הבריטים מארץ-ישראל (ולא האצ"ל, הלח"י וההגנה).

שגב פורש את סיפורו המרתק בעזרת תיעוד עשיר – מהארכיונים הלאומיים השונים (גנזך מדינת ישראל, הארכיון הלאומי הבריטי, וכו') ומארכיונים פרטיים של אישים שונים ושל אנשים מן השורה (מכתבים ויומנים של בריטים, ערבים ויהודים) – ובעזרתו מעמיד את הנרטיבים השונים והמנוגדים אלה מול אלה ברצף של נושאים (הצהרת בלפור ובואו של הצבא הבריטי לירושלים ב-1917, מאורעות 1929, המרד הערבי וכו'). שגב חיפש ומצא אוספי מכתבים ויומנים, שיד היסטוריון טרם נברה בהם. הסיפור של חברה תלת-לאומית, הדוהרת לקראת פיצוץ כמעט אפוקליפטי, יוצא מתחת ידיו מרתק ומאיר עיניים.

גדולת המתחסדות והצדקניות היהודיות של המאה, גולדה מאיר, כתבה פעם: 'אינני יודעת אם [שר החוץ הבריטי בשנים 1945-1951 ארנסט] בוויין היה מטורף במקצת או רק אנטי-שמי, או גם זה וגם זה'. את זיכרו של בוויין השליכו הפוליטיקאים והעיתונאים דאז וההיסטוריונים הציונים לאחר מעשה, על כל ההווה של המנדט. בתודעה הישראלית נתפש שלטון הבריטים בשלמותו כמתנכל ופרו-ערבי, והוסבר כי המפעל הציוני הצליח למרות פועלם של הנציבים העליונים ו'הכלניות' (צנחני צבא הוד מלכותו).

לשגב סיפור אחר, ולטעמי מדויק יותר: 'הבריטים עמדו בהבטחתם לציונים. בתוך כך פתחו את הארץ להגירה המונית של יהודים... היהודים הורשו לרכוש קרקעות, פיתחו את החקלאות והקימו תעשייה ובנקים. הבריטים הירשו להם להקים מאות ישובים חדשים... הם הקימו מערכת חינוך וצבא; היתה להם הנהגה פוליטית ומוסדות נבחרים ובעזרת כל אלה נצחו בסופו של דבר את הערבים, הכל בחסות הבריטים' (עמ' 11-12). אפילו הממשל הזמני הצבאי (1917-1920) – שאכן כיכבו בו אנטישמים לא קטנים (כמו הגנרל ארתור מאני) – לא היה, לדברי שגב, אנטי-ציוני. נהפוך הוא: 'כולם פועלים בהתאם למדיניותה הציונית של הממשלה... אנשי הממשל גילו הגינות והבנה אוהדת... הם עשו כל שביכולתם לסייע' (עמ' 82), כך סיכמו אנשי ועד הצירים הציוני, על-פי שגב. כמובן שתוך כדי כך דאגו הבריטים גם לאינטרסים שלהם, אך 'הקפידו על משחק הוגן. בכך הודה גם בן-גוריון, אמנם במידה של השתאות' (עמ' 16). הציונים, כמובן, כעסו על 'המשחק ההוגן' ופירשו אותו – לפחות בהצהרותיהם הפומביות – כאנטי-ציונות.

היה זה המרד הערבי, טוען שגב, 'שהמאיס [על הבריטים] את הארץ. מלחמת העולם השנייה רק דחתה את יציאתם... הטרור [היהודי] וההעפלה רק העמיקו אפוא תחושה שהתגבשה בין בריטים רבים כבר בסוף שנות השלושים' (עמ' 397). לשיקולים כלכליים היה משקל רב באותו תהליך של 'התמאסות'. שגב מוסיף כי למעשה, עד 1939, 'המדינה שבדרך' הייתה מוכנה ומגובשת ויכלה כבר להפוך למדינה של ממש, אך מלחמת העולם השנייה גרמה לעיכוב. כך שהמדינה לא נולדה תודות לשואה, אם כי השואה תרמה להיווצרותה בצורות שונות (עמ' 398-399). ב 1947, מוסיף שגב, נוכח המתקפה הערבית הממששת ובאה, רצה בן-גוריון בהמשך המנדט, כי פחד שכוחו של ארגון ההגנה לא יעמוד לו. המאבק הציוני, בסופו של דבר, לא היה נגד הבריטים אלא נגד הערבים, תושבי ארץ-ישראל ומחוצה לה, וכל ציוני ער וישר הבין זאת כמעט עם הפסיעה הראשונה שלו על אדמת המולדת, שהייתה מאוכלסת בעיקרה ערבים.

אפשר לומר שדרכו של שגב להיסטוריה עוברת דרך העיתונאות. מציאות העבר ותהליכי ההיסטוריה נתפשים דרך איור חייהם ומאוויהם ומעשייהם ומחשבותיהם של בודדים; יומנים מהווים חומר גלם בסיסי. לעתים האנקדוטה והציטוט משמשים תחליף לתיאור ולניתוח המבוססים על הכלאה של פרטים, ושגב מתרשל באבחון העובדות. למשל, 'על לוי ג'ורג', ראש ממשלת בריטניה בשנים 1916-1922, שגב כותב (עמ' 38) שהוא 'תיעב' את היהודים, ומפנה את הקורא לדברי קודמו כראש ממשלת בריטניה (ויריבו) אסקוית'. אבל אסקוית' כלל לא אמר זאת. אמרתו הייתה שלוי ג'ורג' 'does not care a damn for the Jews or their past or their future' – לא ממש דברי תיעוב. שני עמודים לפני כן, שגב אומר ששר החוץ הבריטי אדוארד גריי (שקדם לבלפור), אמר על היהודים בסרקזם: 'איזו קהילה מקסימה' – אך כאשר בודקים את הפנייתו של שגב נוכחים לדעת שאסקוית', ולא גריי, אמר דברים אלה. לעתים קרובות שגב נמנע מלספק את 'הלחם והחמאה' – העובדות הבסיסיות – ותחתם מביא סיפור שובה לב ועין, וחבל. המרד הערבי ב 1936 אינו מוסבר כמעט בכלל מהצד הערבי – מדוע התרחש ואיך פעלו המורדים – ובוודאי לא בצורה ממצה, כאילו היה רק עוד 'מאורע'. לוועדת האו"ם המיוחדת לעניין ארץ-ישראל, UNSCOP, ללא ספק הוועדה הבין-לאומית החשובה ביותר בתולדות הציונות והסכסוך על ארץ ישראל, מקדיש שגב פחות מארבע שורות (עמ' 402).

דוגמה טובה לעיוות היסטורי שנובע מהתמקדות במספר ציטוטים והזנחת שאר מקורות נמצא בהסבר של שגב אודות הצהרת בלפור. על-פי שגב, הבריטים מסרו את ארץ-ישראל לציונים 'מפני שאהבו את "היהודים" ותיעבו אותם... ובעיקר מפני שחששו מהם. לא שיקול אסטרטגי הנחה אותם... לא אינטרס מדיני או צבאי הוליד [את ההצהרה] כי אם דעות קדומות, אמונות שבלב ואחיזת עיניים: הם היו נוצרים, ציונים, ורבים מהם היו אנטישמים. הם האמינו שהיהודים שולטים בעולם (עמ' 35)'.

האם באמת ליד ג'ורג' וצ'רצ'יל והרברט סמואל ומילנר ובלפור וסמאטס 'תיעבו' את היהודים והודרכו על ידי אנטי-שמיות? האם לא הושפעו, רובם, על ידי התפיסה הנוצרית שחייבה את השבת היהודים למולדתם כציווי האל, כמקדם את בואו של המשיח? והאם לא הייתה לנגד עיניהם טובת האימפריה כאשר האמינו שהקמת מדינה יהודית בארץ-ישראל תתרום להגנת תעלת סואץ ממזרח? האם באמת צ'רצ'יל ובלפור וכל השאר האמינו שהיהודים 'שולטים בעולם' והונעו בעיקר על ידי פחד ודעות קדומות?

שגב מרבה בציטוטים, ולרוב אozנו חדת שמיעה וחודרנית. הנה אחד הביטויים הראשונים לאותו סינדרום ציוני של 'יורים ובוכים', מפי חיים מרגליות קלוורסקי, פקיד ציוני, מ 1920: 'שאלת הערבים נגולה לפני בכל רצינותה תכף מאחרי הקניה הראשונה של אדמה שקניתי פה, בשעה שצריך הייתי לגשת לנישול הראשון של התושבים הערבים מעל אדמתם לשם התישבות אחינו. במשך זמן רב לא פסקה לצלצל באוזני הנגינה העגומה של הברואים והברואיות שנאספו על ידי אוהלו של השייח' באותו הערב, לפני עוזבם את הכפר שמסין שעל יד ימה, היא יבניאל. אני ישבתי באוהל וגמתי את המשא ומתן עם שייח' פאדול מדליקה. והברואים והברואיות התאספו מסביב למדורה, הכינו קפה בשבילי ובשביל יתר האורחים. ובאותה שעה שרו שירי אבל על מזלם הרע, המכריחם לעזוב את ערש מולדתם. השירים האלה פצעו את לבי ואני נוכחתי כמה קשור הברואי לאדמתו' (עמ' 99-98).

דרך אגב, שגב מקדיש מספר עמודים (עמ' 331-328) לנושא הטרנספר: הרצון והתכניות אצל מנהיגי התנועה הציונית לפתור את 'הבעיה הערבית' בדרך של העברתם אל מעבר לירדן. הוא מצטט את הרצל וישראל זנגוויל ובן-גוריון בנושא. יעקב טהון, עוזרו של רופין במשרד הארץ-ישראלי, ב 1931 כתב שפתרון הטרנספר הוא הרצוי 'כמובן', אבל גם מבחינת הערבים יועיל הדבר: בעבר הירדן יוכלו לרכוש 500 דונם עבור כל 100 דונם שימכרו בארץ-ישראל. 'זה היה אכן החלום הציוני בתמציתו וגם התנאי להגשמתו', פוסק שגב. 'אינני מאמין בהעברה של בודד. אני מאמין בהעברה של כפרים שלמים' – כך רופין, ממייסדי ברית שלום. ומהצד השני זאב ז'בוטינסקי, ראש התנועה הרביזיוניסטית, בתחילת מלחמת העולם השנייה, הוסיף: 'העולם התרגל לרעיון של הגירות המוניות וכמעט שהחל לחבב אותו. היטלר – יהיה האיש הזה שנוא עלינו כמה שיהיה – הוסיף בזמן האחרון להוציא מוניטין בעולם לרעיון הזה'.

שגב מקדיש פחות מששים עמודים לעשור 1939-1948 לעומת 340 עמודים לשנים 1917-1939 וכאן נטוע הפגם העיקרי של ימי הכלניות כהיסטוריוגרפיה. ישנה אמת מסוימת בקביעתו של המחבר כי דברים רבים נחתכו בשני העשורים הראשונים – הקמת המדינה שבדרך, העוינות של שתי הקהילות להמשך שלטונה של בריטניה, כישלון הערבים להקים מוסדות ממשל עצמי ותשתית למדינה, החלשת החברה הערבית בדיכוי

המרד הגדול בידי הבריטים, שהכשירה את הקרקע למפלה בתש"ח, וכו'. אך הקורא נותר בתחושה קשה של חוסר איזון ואי-שלמות היסטוריוגרפיים. גם אם נסכים שהשנים 1939-1944 שמשו מעין אינטרמצו בסכסוך, שלא קרה בהם דבר חשוב בארץ-ישראל (פרט, אולי, לתחום הכלכלי), הרי השנים 1945-1948 היו הרי תהפוכות וגורל וראויות לטיפול נרחב. נותרת בקורא תחושה שהצמצום לגבי 1939-1948 הוא פונקציה של שיקולים זרים – גודש המסמוך וכתב-היד לגבי שני העשורים הקודמים, שחייב את המו"ל והמחבר בהפחתת הטיפול בעשור השלישי, או אולי רצונו של המחבר 'לשמור תחמושת' לספר עתידי על השנים 1947-1949.

במהלך השנים שגב אימץ ופיתח סגנון עיתונאי-היסטוריוגרפי כובש. בספריו הקודמים, שהמליון השביעי (כתר, ירושלים 1992) הוא החשוב שבהם, זה עבד. בימי הכלניות, החזרה על דפוסים סגנוניים קבועים, כמו השימוש בנקודה-פסיק כמעט בכל משפט, והניב המוכיח 'הנה-כי-כן' – גובלים במנייריזם שאינו נחוץ ולעתים מעייף. לשבחו של שגב ייאמר שבספר הגדוש הזה מעט טעויות עובדתיות, שחלקן תוקן מאז פורסמה המהדורה הראשונה (השתמשתי במהדורה מתוקנת, כנראה משנת 2001). בין אלה שנותרו (עמ' 406) קביעת המחבר כי הבריטים הקימו את הלגיון הערבי 'כדי להגן עליהם מפני הטרור היהודי'.

בספר אמרות וציטוטים רבים הרלוואנטיים לבעיות עכשוויות של מדינת ישראל וחברתה. הנה ציטוט פרי עטו של ז'בוטינסקי, האב הרוחני של הליכוד: 'אין לנו, היהודים, שום דבר משותף עם מה שמכונה "המזרח", ותודה לאל. עד כמה שיש להמונינו הבלתי משכילים מסורות ומשפטים קדומים רוחניים המזכירים את "המזרח" – צריך לגמול אותם ובזה, אמנם, עוסקים אנו בכל בית ספר הגון' (עמ' 126). בתיאורי שגב את המרד הערבי אפשר למצוא הדים רבים לפעולות צה"ל בשטחים בזמן האינתיפדה הראשונה ובימים אחרים. 'יש עדויות על נחקרים שאולצו לעמוד זמן ממושך מתחת למקלחת קרח... אלפים הוחזקו במעצר מנהלי' (עמ' 338). 'החוקים והתקנות שהנחו את השלטונות בדיכוי הטרור הטילו את האחריות על הקהילה כולה, כפרים כפרים, שכונות שכונות' (עמ' 340). 'במהלך החיפושים היו משברים דלתות ומנפצים רהיטים ומשחיתים מאגרי מזון... במהלך החיפושים היו חיילים גונבים מבתי התושבים כסף וחפצים' (עמ' 341). 'בין השנים 1936 ל 1940 הרסו השלטונות על-פי הערכה אחת אלפיים בתים' (עמ' 343). 'אנשי צבא שהועמדו לדין על מעשי התעללות בתושבים, לרבות רצח, יצאו בעונשים קלים מאד' (עמ' 344). שגב אף מביא תכנית של אנשי הסוכנות היהודית (אליהו ששון ועזרה דנין) לשחד ערבים כעדי שקר, כדי להרשיע נאשמים במשפטים צבאיים בריטיים. 'אין סכנה שהתכנית תשניא את היהודים על הערבים; להיפך, כתב אחד מהשניים: הם יראו בכך גרסה יהודית של נקמת-דם דבר טבעי אצלם' (עמ' 338, הערת שוליים).

ומלה אחרונה. כמעט מטבע הדברים, יש קו מקשר בין ימי הכלניות לספרו הקודם של שגב המליון השביעי שנזכר לעיל. גם כאן מקדיש המחבר מקום לאותו נושא שהעלה את חמתם של שבתי טבת ואחרים – יחסם של מנהיגי היישוב, ובראשם בן-גוריון, לרדיפת היהודים בגרמניה ולשואה. נדמה לי, שכאן מקצין שגב את טיעונו בדבר אדישותו היחסית של בן-גוריון למתרחש באירופה, כאשר לא ראה בו תועלת לציונות. שגב אף שואל: 'הנה נושא לספקולציה מציתת דמיון: כמה מיהודי אירופה ניתן היה להציל אילו ויתר בן-גוריון בשלב ההוא [בימי מלחמת העולם השנייה] על האופציה הציונית, עד לסיום המלחמה' (עמ' 356). הטיעון המובלע כאן הוא, שאילו הייתה תפיסתו של בן-גוריון פחות ציונו-צנטרית, אולי אפשר היה להציל אלפים נוספים, ואף יותר, מיהודי אירופה.

בסיימי את הקריאה הרגשתי עצב. עצב על סיום ספר שקריאתו מהנה ומרתקת. עצב בשל עזיבת הבריטים, 'גיבורי' הספר, כשהם נאנקים תחת המעמסה הבלתי נסבלת וצורבים באש הכישלון. עצב בגלל המפולת וההרס של אותה חברה פרימיטיבית, מתפרעת ומסכנה, החברה הערבית הפלסטינית. ועצב על המחיר שאנחנו, היהודים, משלמים עבור נצחוננו (שטרם הושלם). אבל בעיקר עצב על יובל שנים ויותר, מ 1948 ואילך, של מלחמות והרג ואובדן, שהם מנת חלקן של שתי הקהילות הנציות היושבות בארץ הזאת.